

РЕЛІГІЯ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Н.Наумова* (м. Севастополь)

ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНІ ПОШУКИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Сьогодні стає все більш очевидним, що розвиток цивілізації йде принаймні двома різними шляхами. Це - шлях Сходу і шлях Заходу в широкому розумінні. Схід не породив такого різноманіття філософської думки, як Захід, але навряд чи духовний світ Сходу можна вважати від цього більш бідним. Швидше навпаки. Водночас, порівнюючи духовний світ Сходу і Заходу, ми вже не можемо обмежуватися особливостями філософської думки як вищим досягненням людської свідомості. Порівняння не філософських систем, а скоріше духовних світів є більш правомірним, якщо порушувати питання в такому ракурсі.

Духовний світ Сходу і духовний світ Заходу - це два різних світи, що найчастіше будуються на цілком протилежних парадигмальних установах. Для аналізу духовного світу східно-слов'янських народів з'ясування цієї відмінності має принципове значення, оскільки інакше унеможлиблюється аналіз як філософської думки, так і культурної спадщини в цілому.

У світлі нашого аналізу особливий інтерес викликають погляди К. Юнга і А.Швейцера, які спробували виявити те найбільш істотне, що є характерним для східного і західного світів.

Відзначаючи відмінності західного і східного способів мислення, Юнг справедливо наголошує на наступній головній відмінності духовних доміант: Захід є екстравертним, його більше цікавить зовнішній світ, а внутрішні суб'єктивні відчуття сприймаються всього лише як суб'єктивні. Схід же навпаки є інтровертним, бо ж він більше стурбований внутрішнім світом людини.

Говорячи про наші вітчизняні терени, можна зауважити, що для нашої спільноти є більш характерною інтровертна, ніж екстравертна установка. Проте споконвічні роздуми і страждання про

* Наумова Н. – пошукачка Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ.

душу й тверда установка, що не хлібом єдиним живе людина, не набули у нас такого широкого заглибленого проникнення у внутрішній світ людини, як це відбулося на Сході.

Наша традиція в рамках православ'я з перших кроків християнства в слов'янських землях також розробляла ідеали духовного подвижництва. Святі, священномученики, самітники, пустельники, старці, Божі люди, юродиві, страждальці за віру, за ідею завжди шанувалися на Русі.

Якщо порівняти світ Сходу і Заходу, то необхідно відзначити, що східний спосіб життя є більш колективістським, західний же - більш індивідуалістичний. Проте основна релігійна установка цих двох світів є прямо протилежною.

Егоцентрично сконструйовану західну людину християнство вчить любити ближнього. На Сході ж, де людина розчинена в колективі, релігійна установка допомагає індивіду внутрішньо усвідомлювати себе головною цінністю.

З великою умовністю можна відзначити, що в східному сприйнятті життя домінуючими тенденціями, поряд із інтровертністю, є ірраціоналізм, космоцентризм, ідеалізм, песимізм. Для західного ж сприйняття є більш характерною екстравертність, раціоналізм, антропоцентризм, матеріалізм і оптимізм.

А.Швейцер при аналізі цих двох типів світосприйняття головну відмінну рису їх побачив у різних принципах відношення до світу і до життя. Для Заходу, на його думку, характерним є життє- і світоствердження, для індійської думки - життє- і світозаперечення.

Для нашого вітчизняного менталітету є менш властивою парадигма життє- і світоствердження. Ми не вміємо будувати матеріальний рай на землі, влаштовувати свій побут, робити гарним і доглянутим кожний клаптик простору навколо себе. Ми не вміємо боротися за блага матеріального світу, не вміємо так любити гроші, владу, багатство, не вміємо так ґрунтовно утверджуватися в цьому світі, як це робить західна людина. Ідея життє- і світозаперечення має в нашому суспільстві більш міцні і глибокі корені.

У філософській думці Російській імперії проблема Сходу і Заходу стала предметом активного обговорення в 30-40-х рр. XIX ст. і породила тут два напрямки - слов'янофільство і західництво. Проте в рамках цих напрямків проблема Заходу і Сходу скоріше розглядалася як проблема відмінності західного і східного християнства, якими постали католицизм і православ'я.

Усвідомлена була та відмінність, що в основі західної цивілізації лежить католицизм і протестантизм, що західний світ є

більш раціоналістичним, дискурсивним, а східному християнству більш притаманне синкретичне, цілісне пізнання.

В нашій статті ми спробуємо простежити формування духовної атмосфери на основі виявлення присутності або зміни системи життєво важливих цінностей в літературних пам'ятках епохи.

Християнська література, яка прийшла на Русь, цікава специфікою відбору, який був здійснений нашими книжниками. Протягом всієї історії найбільше шанованою на Русі була саме патристична література. Проте візантійська література XI-XIII століть на Русі була майже невідома. Практично невідомі були західні Отці церкви, а також схоластична література.

Духовний світ середньовічної Русі можна досить повно уявити за працями авторів, які є найбільш характерними, яскравими і шанованими в той час. Серед них, безсумнівно, такі автори як Іван Золотоуст, Іван Лествичник, Єфрем Сирий, Василь Великий.

Серед найбільше популярних творів Отців церкви, що прийшли на Русь після її охрещення, була «Бесіда на Шестоднев» Василя Великого. Проте, всупереч чеканню знайти богословські тонкощі релігійної думки, ми бачимо тут майже природничо-науковий твір.

Перше місце за популярністю на Русі за всіх часів посідав Іван Золотоуст. Відомо, що саме він є вчителем моральності. Проповіді І.Златоуста складають популярну енциклопедію християнської моралі. Його виклад догматичного вчення церкви і полеміка проти еретиків поступається іншим церковним вчителям.

В Івана Золотоуста є таке чудове порівняння: Христос, як безпритульний богомолець, ходить і просить притулку, а люди, замість того, щоб прийняти його, прикрашають підлогу, стіни, верхи стовпів, прив'язують до коней срібні ланцюжки. В той же час на Христа, ув'язненого в темниці, вони й поглянути не хочуть. Пріоритет морально-повчальних роздумів над богословськими міркуваннями відчувався на Русі у всі століття. Християнство на Русі більш сприймалося як моральне вчення, як прагнення побудувати духовне життя за завітами Христа, як пошук життєвої правди в засудженні матеріальної наживи і мрії про рівність усіх перед Богом, незбагненним у всій своїй величі.

Ще одним наставником у християнській вірі, безсумнівно, був Іван Лествичник. "Лествица" або "скрижалі духовні" показує певний шлях християнського самовдосконалення. Сходячи по шаблях усмирення пристрастей, християнин йде по східцях самовдосконалення й одержує в такий спосіб чесноти.

Іван Лествичник допомагає відтворити коло духовних пошуків людини середньовічної Русі. І ми бачимо, що це споконвічний пошук праведного життя, шлях духовного стягання, орієнтація на високі моральні ідеали внутрішнього діяння, приборкування "пихатості філософії", яка є не сумісною зі смиренністю і прагненням до "небесної простоти". Це – шлях до Бога не через якісь зовнішні форми прояву, а через перетворення самого себе в образ і подобу Божу. І не через розсудливе, раціональне розуміння світу, а через самоочищення, самовдосконалення, через внутрішнє устремління до з'єднання з самим Богом.

Шлях давньоруського аскетизму - це шлях Івана Лествичника, де сувора аскеза, умертвіння плоті не є самоціллю, а скоріше навпаки. Аскеза не повинна виставлятися напоказ, не повинна породжувати гординю. Аскетизм – не мета, а шлях до духовного діяння. Аскетичний спосіб життя був спрямований на переключення духовної енергії людини із зовнішнього на внутрішній світ. Він повинний був сприяти загостренню внутрішнього духовного зору.

Київська Русь до моменту прийняття християнства не накопичила філософсько-розумового досвіду, логіко-дискурсивного мислення, а тому не інтелектуально-розсудливе, а емоційно-естетико-етичне сприйняття домінувало із самого початку запровадження християнства на Русі. Найбільше популярними після Івана Золотоуста тут були міркування Єфрема Сирина. Проте Єфрем Сирин є більш строгим у своїх повчаннях і може розглядатися скоріше як наставник чернечого життя.

Духовність розумілася в Давній Русі не як хитромудрість неоплатонічного розуміння висот Світового Духу, а сприймалася на рівні душі людини. Християнство на Русі було сприйняте насамперед і глибше всього на емоційно-етичному рівні. Саме на цьому рівні найбільш активно, плідно і самотньо йшов розвиток духовної культури.

Християнство порівняно з язичництвом безперечно є більш високим щаблем в усвідомленні місця людини у світі. Язичницькі дохристиянські вірування відображають такий стан людського суспільства, коли індивід знаходиться у повному злитті з природою і колективом, а його особисте "Я" взагалі не є заявленим суспільством.

Християнство прийшло у світ із новою істиною - істиною про Єдиного і Непізнаного Бога. До X століття, коли ця істина відкрилася духовному світу русичів, християнська думка вже напрацювала два богословських шляхи пізнання Непізнаного. Так, Псевдо-Дионисий Ареопагит відрізняє шлях ствердження - богослов'я катафотичне або

позитивне і шлях заперечення - богослов'я апофатичне або негативне. Першим шляхом переважно пішла Західна церква, хоча в ній постійно звучали голоси, як і вимагали приборкування раціоналізму. Протиборство віри і розуму йшло тут рефреном завжди.

Східна церква пішла іншим шляхом. Бог для неї є непізнаваним, раціональні побудови не дають майже нічого для злиття з божественною благодаттю. Тому пізнання світу, зміни і оздоблення його не мають практично ніякого значення. Якщо для західного християнства світ - це творіння Боже, яке заслуговує вивчення, уваги й турботи, то в східному християнстві відбулося різке розмежування світу земного і небесного, божественного і тварного. Звідси випливає особливий шлях православного світу у всій християнській ойкумені.

Внутрішнє діяння, одкровення, благодать, покаєння, молитва – це погано виразимі в раціональних категоріях основні поняття православ'я. Основна теза: Чи є пізнаваним Бог? – визначає всю наступну систему його богословських побудов. Якщо Захід допускає можливість раціонального шляху наближення до Бога, а відтак будь-яку розумну діяльність визнавав благом. Це сприяло розвитку науки, мистецтва, упорядкуванню побуту, оскільки кожне благо діяння наближало, по великому рахунку, людину до Бога.

Східний же інтровертизм потребував зовсім інших діянь. Якщо не можна наблизитися до Бога раціональними земними діяннями, то залишається шлях містичного, духовного устремління до нього. Це зумовило пишноту облаштування храмів як єдиного місця на землі, де людина може зустрітися з Богом. Убоге житло, брудні вулиці, невлаштований побут допустимі і можливі, тому що в діянні містичного прилучення до благодаті вони не є істотними. Більш того, вони можуть слугувати за свідчення зневаги світом, земним, брудним в ім'я небесного, чистого. Занадто різке розмежування двох світів - земного і небесного, світу і Бога визначили долю нашого народу і наступний розвиток його матеріальної культури. Домінування апофатичного богослов'я наголошує на містичному, а не раціональному шляху до Бога. Про це свідчать уже перші християнські подвижники на Русі.

У “Житії Феодосія Печерського” Нестор виходить з основної посилки: істина невимовна, безсловесна, вона не може бути виражена грубими і немічними людськими словами. При цьому уповає він лише на поміч Божу. Тут же відбивається і характерне для православної думки негативне відношення до філософії.

На Русі більш прижився помірковано-аскетичний напрямок християнського життя, коли аскет - це насамперед духовний

подвижник, зразок нестягання, покірливості, працьовитості. Саме та - ким і був Феодосій Печерський.

Проте Русь знала й зразки більш жорсткого аскетизму, які описані в Києво-Печерському патерику. Зміни життєвих цінностей відбувалися в плані перегляду радостей і прикростей буття. Убогий, жебрак, бідний міг почувати себе радісним і щасливим, якщо він пізнав радість духовну.

Для середньовічної людини взагалі більш характерним є емоційне сприйняття буття. Але якщо в язичницьку епоху земні радості і прикрості, почуттєві насолоди правили бал життя, то духовне життя, що відкрилося, також сприймалося через емоційну складову. Насолода, майбутнього життя солодка чаша, насолода серцю, сльози розчулення, радість, веселощі - саме в таких висловах описуються дарунки нового духовного бачення життя. Проте при цьому відбувається зміна акцентів. "Відвертатися від життєвих радощів", відмовлятися від земних втіх в ім'я духовної насолоди й благодаті закликає християнство життєлюбних слов'ян.

Спосіб життя, що проповідується релігійно-містичним напрямком, і шлях порятунку благодаттю виявився домінуючим у східному християнстві. Проте вже в XII столітті виникає тут й інший напрямок релігійної думки. В ньому земне й небесне вже не відділені якоюсь непрохідною стіною, світ розглядається як витвір Божий, створений благом і любов'ю. "Ізборник 1076 року" призначався як посібник з християнського віровчення і моралі для мирян, для тих, хто "не може ченцем бути". Укладач цього пам'ятника якийсь Іван недвозначно проголошує шлях милостині і добродіяння найбільш вірним шляхом порятунку душі.

Тут, хоч і надто обережно, заперечується запропонований печерськими ченцями шлях порятунку. Христос не вимагає нічого такого, що було б "тяжким". Однієї віри не достатньо, бо ж необхідне ще моральне відновлення. Віра без справ є мертвою, як і справи без віри. Справи в ім'я блага, добрі справи, на думку упорядника збірника Івана, обов'язково будуть сприяти порятунку. Благодетивим є не той, хто проводить час у постах і молитвах, а той, хто є добродійним і творить благо ближньому. Велика увага приділяється милостині, допомозі обездоленим. При цьому треба не гордувати, а бути їм рівним, адже велика частина світу в злиднях лежить. Більш того, Іван навіть закликає любити світ.

Отже, ми бачимо, що на самому початку розвитку релігійної думки спільноті русичів були запропоновані два шляхи: шлях містичного, ірраціонального прилучення до божественної благодаті і

шлях порятунку добрими справами, деяке допущення раціонального в сферу за своєю суттю орієнтовану на трансцендентне. Західне християнство широко розвинуло і навіть десь довело до абсурду ідею добрих справ (індульгенції, запас добрих діянь). У Східному християнстві ця ідея не одержала широкого розвитку.

Вже Володимир Мономах у своєму "Повчанні дітям" сприймає ідею добрих справ дещо інакше. Він називає три добрих справи, що насамперед повинні робити християни. "Покаянням, сльозами і милостиною" можна "позбутися гріхів своїх і царства небесного не позбавитися". Така, на думку Володимира, "нетяжка заповідь Бога".

Теорія "малих справ", добрих справ мала і по цю пору має один, але дуже істотний недолік. Вона може слугувати причиною виходу людини з церкви, даючи йому простий і досить раціональний шлях служіння Богу. Вона не потребує великої внутрішньої роботи над собою і допускає зовнішню, поверхневу, немістифіковану релігійність. Православ'я завжди залишалося вороже настроєним до раціоналістичної філософії. Права розуму доводилося відстоювати у нас в боротьбі різноманітних релігійних течій.

Саме відгуки такої боротьби звучать у Посланні Климента Смолятича. Климент тут відповідає смоленському пресвітеру Хомі, який звинувачував Смолятича в тому, що він філософію викладає, "відкинувши Священне Писання", спираючись при цьому на авторитет "Гомера, і Аристотеля, і Платона". Останнє засвідчує те, що Климент сміливо примикав до раціоналістичного крила християнської думки.

Про необхідність гармонії віри і розуму говорить вже Кирило Туровський. «Моління» Данила Заточника також підтверджує, що головна гідність людини полягає не в кількості грошей або в її суспільному стані, а в її розумі. Твір розпочинається гімном розуму і закликає до гармонійного поєднання його з вірою.

Давньоруська філософська думка відобразила те, як саме християнство спрямовувало подальший розвиток духовно-моральних цінностей. Східне християнство – православ'я, що прийшло в Давню Русь, говорило не стільки раціональними словесними формами, скільки уявами, одухотвореними символами, притчами, які були більш сприйнятні і зрозумілі. Певна поетичність, неоформленість, чуттєвість, сентиментальність, як характерні риси українського народу, сприяли тому, що в християнстві йому постали більш близькими лірики, містики, символісти, аніж раціоналісти, ті, хто звертався до почуттів, а не до розуму.